เมืองฝาง : เมืองชุมทางการค้าและคมนาคมระหว่างรัฐ

Muang Fang : The Junction City of Trade and Communication Between States

ธีระวัฒน์ แสนคำ
Teerawat Sangkham
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
Department of Buddhism
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เลย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University Loei Buddhist College

บทคัดย่อ

เมืองฝางเป็นชุมชนโบราณในเขตอำเภอเมืองอุตรดิตถ์ จังหวัดอุตรดิตถ์ เคยเป็นเมืองหน้าด่านชายแดนทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของรัฐสุโขทัยและรัฐอยุธยา ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมโบราณที่สำคัญในบริเวณภาคพื้นทวีปตอนในเส้นหนึ่ง เนื่องจากตำแหน่งที่ตั้งเมืองฝางอยู่ในบริเวณรอยต่ออาณาเขตรัฐโบราณในภาคพื้นทวีปจำนวน 3 คือ รัฐอยุธยา, รัฐล้านนาและรัฐล้านช้าง จึงทำให้เมืองฝางมีสถานะเป็นเมืองชุมทางการค้าและคมนาคมระหว่างรัฐที่มีความสำคัญในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24

คำสำคัญ : เมืองฝาง, เมืองชุมทางการค้า, เส้นทางคมนาคม

Abstract

Muang Fang was an ancient settlement in the area of Amphoe Muang Uttaradit, Uttaradit province, an outpost city on the north-east borderland between the state of Sukhothai and Ayuthaya. Muang Fang was located along the banks of the Nan River, the ancient routes in the area at the edge of a continent. Because of the great position of Muang Fang on the frontier between 3 ancient inland states: Ayuthaya, Lan Na and Lan Xang. Thus, the status of Muang Fang was the improtant junction city of trade and communication between traditional states around the early 14th to the early 19th century.

Keyword : Muang Fang, The improtant junction city of trade, Communication

บทนำ

เมืองฝาง หรือชื่อที่รู้จักอีกชื่อหนึ่งว่า "**เมืองสวางคบุรี**" เป็นเมืองโบราณเก่าแก่ของจังหวัดอุตรดิตถ์ที่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์บันทึกไว้ตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา ในขณะเดียวกันจากการขุดค้นทางด้านโบราณคดีก็พบว่า บริเวณดังกล่าวเคยมีมนุษย์อาศัยอยู่ก่อนหน้านี้แล้วในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย เมืองฝางเป็นที่รู้จักกันในสมัยโบราณ เพราะภายในเมืองมีพระมหาธาตุที่เชื่อว่าบรรจุพระทันตธาตุและพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า จึงมีผู้คนทั้งชาวสยามและอาณาจักรใกล้เคียงเดินทางมาแสวงบุญไม่ขาดสาย แม้กระทั่งพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาบางพระองค์ก็เคยเสด็จมา

แต่ในทางการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย จะรู้จักเมืองฝางในฐานะเป็นที่ตั้งของ**ชุมนุมเจ้าพระฝาง** ชุมนุมที่เข้มแข็งเป็นอันดับสอง รองจากชุมนุมของพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งกำลังพยายามสถาปนารัฐใหม่หลังจากเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2310) ชุมนุมเจ้าพระฝางสามารถปกครองดินแดนทางหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ทั้งหมดและสามารถขยายพื้นที่ไปจนถึงเมืองอุทัยธานีและเมืองชัยนาท แต่ในที่สุดก็ถูกกองทัพของพระเจ้ากรุงธนบุรีปราบปรามได้สำเร็จในปี พ.ศ. 2313 ผลจากเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของเมืองฝางในครั้งนี้ ทำให้ผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์รู้จักเมืองฝางในฐานะเสมือนเมืองกบฏต่อรัฐกรุงธนบุรีที่สถาปนาขึ้นใหม่หลังจากการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาที่เมืองธนบุรีริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ข้อมูลที่นักประวัติศาสตร์กระแสหลักส่วนใหญ่นำเสนอ จึงพยายามทำให้ผู้อ่านมองเมืองฝางไปในทางที่เป็นศัตรูกับรัฐ แต่มีการศึกษาน้อยมากเกี่ยวกับปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้เจ้าพระฝางสามารถจัดตั้งชุมนุมขึ้นมาได้ทั้งที่เป็นเมืองขนาดเล็ก เมื่อเทียบกับเมืองพิชัยหรือเมืองพิษณุโลกซึ่งอยู่ในภูมิภาคเดียวกัน

การมองเมืองฝางในฐานะศัตรูของรัฐชาติสมัยธนบุรีจึงมีปรากฏในตำราเรียนวิชาประวัติศาสตร์มาโดยตลอด แต่ในบทความนี้ผู้เขียนจะนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับเมืองฝางอีกมุมหนึ่ง ในฐานะที่เมืองฝางเป็นเมืองชุมทางการค้าและคมนาคมระหว่างรัฐที่มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าเมืองท่าแถบชายทะเลเลย ทั้งนี้ก็เพราะว่าเมืองฝางเป็นเมืองมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนาน เป็นเมืองชุมทางการค้าและคมนาคมระหว่างรัฐโบราณตอนในภาคพื้นทวีปถึง 3 รัฐ ในช่วงปลายพุทธศตวรรษ

ที่ 19 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 สำหรับการศึกษาครั้งนี้ผู้เขียนได้อาศัยข้อมูลทั้งจากเอกสารชั้นต้น เอกสารชั้นรอง แผนที่โบราณ แผนที่ภูมิศาสตร์ การสัมภาษณ์ชาวบ้าน และข้อมูลจากการลงพื้นที่ศึกษาภาคสนามของผู้เขียนเองประกอบการศึกษา

ลักษณะทางกายภาพของเมืองฝาง

1. สภาพภูมิศาสตร์บริเวณที่ตั้งเมืองฝาง

เมืองฝางอยู่ในเขตบ้านพระฝาง ตำบลผาจุก อำเภอเมืองอุตรดิตถ์ เป็นชุมชนที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบขนาดเล็ก ตั้งอยู่ริมฝั่งทางด้านใต้ของลำน้ำน่าน ลักษณะเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมด้านไม่เท่าขนานไปกับลำน้ำ ปัจจุบันร่องรอยของแนวคันดินเหลือให้เห็นบางตอนทางด้านใต้เท่านั้น บริเวณส่วนหนึ่งของเมืองถูกน้ำเซาะทลายลง สิ่งที่เหลือเป็นหลักฐานสำคัญก็คือ วัดพระฝางสวางคบุรีมุนีนาถ เป็นวัดที่สำคัญแห่งหนึ่งของจังหวัด ภายในวัดมีพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุ มีวิหารและพระประธาน รวมทั้งโบสถ์ขนาดเล็ก (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2532 : 60) จากลักษณะผังเมืองและโบราณวัตถุสถานที่พบแสดงให้เห็นว่า เมืองฝางน่าจะเป็นชุมชนขนาดใหญ่มาตั้งแต่สมัยสุโขทัย

ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองฝางหากดูจากแผนที่ทางภูมิศาสตร์ประกอบกับข้อมูลจากการลงพื้นที่ศึกษาภาคสนาม ก็จะพบว่าบริเวณที่ตั้งของเมืองฝางเป็นที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำน่าน มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำเกษตรกรรมเป็นอย่างมาก ที่ราบลุ่มแห่งนี้ถูกล้อมรอบด้วยภูเขาถึงสามด้านด้วยกัน ยกเว้นทางทิศตะวันตกด้านเดียวเท่านั้นที่ไม่มีภูเขากั้น มีลักษณะเป็นแอ่งที่ราบลุ่มหุบเขา และถือว่าเป็นที่ราบลุ่มแห่งแรกในลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่าง สภาพที่ตั้งเมืองฝางจึงถือได้ว่าอยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์

ไม่เพียงแต่จะเป็นที่ราบลุ่มเท่านั้น บริเวณที่ตั้งเมืองฝางนี้ยังเป็นชายขอบอำนาจการปกครองอาณาจักรสุโขทัย ต่อมาก็เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาและมีสถานะเป็นเมืองชายขอบเช่นเดิม การที่เมืองฝางเป็นเมืองชายขอบอำนาจรัฐ และอยู่บริเวณติดกับเขตแดนรอยต่อระหว่างกรุงศรีอยุธยากับรัฐล้านช้างและนครรัฐน่าน ทำให้ในบางครั้งอำนาจจากส่วนกลางก็ไม่สามารถควบคุมเมืองฝางโดยตรงได้ บางครั้งอาณาจักรล้านนาก็ยกทัพลงมายึดเอาเมืองฝาง

ผลจากการที่อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาไม่สามารถควบคุมเมืองฝางได้ เห็นได้ชัดเจนหลังจากเกิดเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2310 เมืองฝาง

แทบจะไม่ได้รับผลกระทบจากสงครามครั้งนั้นเลยก็ว่าได้ ทำให้เกิดการตั้งเป็นก๊กหรือชุมนุมขึ้นในระหว่างที่กรุงศรีอยุธยาถูกพม่าเผาทำลาย เช่นเดียวกับอีกหลายเมืองอื่นๆ เช่น เมืองพิษณุโลก เมืองพิมาย เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งในภายหลังเราเรียกชุมนุมที่เมืองฝางนี้ว่า “ชุมนุมเจ้าพระฝาง”

ชุมนุมเจ้าพระฝาง มีผู้นำก็คือ **เจ้าพระฝาง** เดิมชื่อ “เรือน” มีชาติภูมิเป็นชาวเมืองเหนือ ได้ลงมาศึกษาเล่าเรียนอยู่ในกรุงศรีอยุธยาได้เป็นที่พระพากุลเถรตำแหน่งพระราชาคณะอยู่ ณ วัดศรีอโยธยา ต่อมาพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงตั้งให้เป็นที่พระสังฆราชาเมืองสวางคบุรี (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), 2505 : 307) เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 จึงได้ตั้งตนเป็นใหญ่ ในขณะที่ยังอยู่ในเพศบรรพชิต เริ่มแรกมีอำนาจปกครองน้อยที่สุดในบรรดากลุ่มคนที่ตั้งตนเป็นใหญ่หลังการเสียกรุง เจ้าพระฝางน่าเป็นผู้ที่ชาวเมืองเชื่อถือว่ามีวิชาอาคมเชี่ยวชาญ เก่งในทางเครื่องรางของขลัง จึงตั้งตัวเป็นเจ้าทั้งที่ตัวเองยังเป็นพระโดยเปลี่ยนสีเครื่องนุ่งห่มจากสีเหลืองเป็นสีแดงคนทั้งหลายเรียกว่า เจ้าพระฝาง (มณเฑียร ดีแท้, 2519 ข : 17)

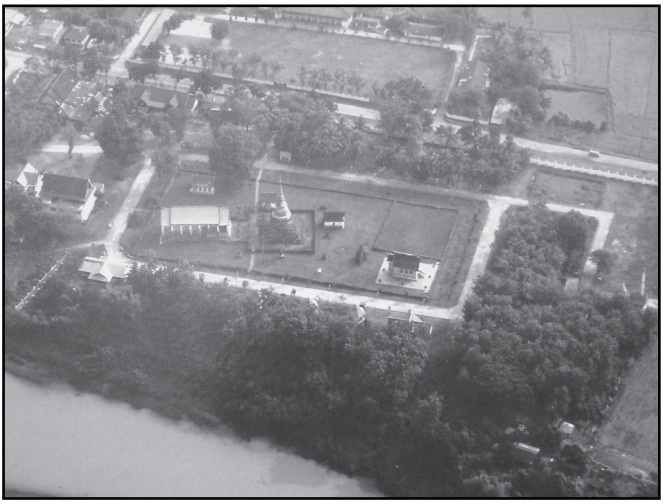
อำนาจของชุมนุมเจ้าพระฝางได้แผ่ขยายไปตามเมืองต่างๆ ในเขตพื้นที่หัวเมืองฝ่ายเหนือของกรุงศรีอยุธยา สามารถยึดครองชุมนุมเจ้าพิษณุโลกได้ ทำให้ชุมนุมเจ้าพระฝางมีอำนาจปกครองบริเวณหัวเมืองเหนือได้เกือบทั้งหมด ในขณะที่ศูนย์กลางของอาณาจักรก็มีผู้คน เสบียงและกองกำลังจำนวนหนึ่งไว้รักษาเมือง ซึ่งกวาดต้อนมาจากเมืองพิชัยและพิษณุโลก อำนาจของชุมนุมเจ้าพระฝางครอบครองอาณาเขตตั้งแต่เมืองแพร่ พิชัย พิษณุโลก พิจิตรและนครสวรรค์ นอกจากนี้เจ้าพระฝางให้กองทัพลงมาลาดตระเวนถึงเมืองอุทัยธานี และเมืองชัยนาท เป็นทำนองจะคิดลงมาตีกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เตรียมกองทัพจะยกไปตีหัวเมืองเหนือ (ดำรงราชานุภาพ, 2514 : 454)

การปราบปรามชุมนุมเจ้าพระฝางได้เริ่มขึ้นในปี พ.ศ.2313 กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีใช้กำลังพลกว่า 22,000 คน แบ่งออกเป็น 3 ทัพ แต่ทว่าพอทัพหน้ายกมาถึงเมืองฝางก็สามารถตีเมืองฝางได้ ในขณะที่ทัพหลวงเพิ่งจะเดินทางมาถึงแค่เมืองพิชัยเท่านั้น แต่ในศึกครั้งนี้ไม่สามารถจับกุมเจ้าพระฝางได้ บ้างก็ว่าท่านหนีไปอยู่เมืองแพร่ บ้างก็ว่าท่านเดินทางต่อไปยังเมืองน่านและไปอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง และจากตำนานท้องถิ่นซึ่งมีผู้สูงอายุเล่าให้ฟังว่า เจ้าพระฝางพยายามหนีขึ้นเหนือแต่ก็ไปเสียชีวิตที่ภูเขา

ลูกหนึ่งซึ่งคั่นกลางระหว่างอุตรดิตถ์กับเมืองแพร่ ภูเขาลูกนั้นได้มีชื่อในภายหลังว่า “ขุนฝาง” มาจนทุกวันนี้ (มณเฑียร ดีแท้, 2519 ข : 24)

ผู้เขียนมีความเห็นว่า ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เจ้าพระฝางลุกขึ้นมาตั้งชุมนุมหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยานั่นก็คงเพราะว่า เมืองฝางมีความรุ่งเรืองทางด้านการค้า มีอิทธิพลทางการค้าระหว่างรัฐอยู่มากพอสมควร พื้นที่มีความอุดมสมบูรณ์ เพียบพร้อมไปด้วยเสบียงอาหารที่พอจะเลี้ยงดูผู้คนที่จะเข้ามาร่วมในชุมนุมได้ จะเห็นได้ว่าชุมนุมเจ้าพระฝางมีไพร่พลจำนวนมากจนสามารถยึดครองเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นหัวเมืองที่ใหญ่ที่สุดในเมืองเหนือได้ หากเมืองฝางไม่มีความสำคัญในขณะนั้นเจ้าพระฝางก็คงไม่สามารถที่จะรวบรวมไพร่พลจำนวนมากได้อย่างแน่นอน ส่วนสาเหตุที่พ่ายแพ้ต่อกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นก็เป็นเพราะขาดระเบียบและการบริหารที่ดีภายในชุมนุม (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2550 : 172; สุดารา สุจฉายา, 2550 : 58) ข้อมูลกรณีการหนีไปของเจ้าพระฝางนั้นยังสื่อให้เห็นความสัมพันธ์ของเมืองฝางกับเมืองใหญ่ที่อยู่ทางตอนเหนือขึ้นไป เช่น เมืองแพร่และเมืองน่าน เพราะจากเมืองฝางมีเส้นทางที่เชื่อมต่อกับเมืองเหล่านั้นได้

นอกจากนี้ การที่เมืองฝางตั้งอยู่บริเวณรอยต่อของอาณาจักรสุโขทัยซึ่งต่อมาเป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยากับรัฐล้านช้างและนครรัฐน่าน ทำให้เมืองฝางได้รับอิทธิพลทางศิลปกรรมจากรัฐต่างๆ เหล่านี้ อย่างเช่น การวางผังวิหารหลวงกับพระมหาธาตุแบบที่นิยมกันในสมัยสุโขทัย รูปแบบโบสถ์วัดพระฝางที่มีสถาปัตยกรรมแบบอยุธยาตอนกลาง-ตอนปลาย พระพุทธรูปพระฝางที่ประดิษฐานในโบสถ์ก็เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องปางมารวิชัยสมัยอยุธยาตอนปลาย พระพุทธรูปไม้สลักซึ่งเป็นศิลปะผสมระหว่างสกุลช่างท้องถิ่นกับสกุลช่างเมืองน่าน หลวงพ่อเชียงแสนซึ่งพระพุทธรูปสำริดขนาดใหญ่ หน้าตักกว้าง 1.90 เมตร สูง 1.75 เมตร พุทธลักษณะก็เป็นศิลปะผสมผสานระหว่างศิลปะสุโขทัย ล้านนาและล้านช้าง ส่วนองค์พระนั้นเป็นศิลปะสุโขทัยตอนปลายผสมกับศิลปะล้านนา ส่วนฐานนั้นเป็นลักษณะที่เรียกว่าฐานสำเภาหรือฐานเรือ มีปลายแหลมงอนซึ่งเป็นศิลปะแบบล้านช้าง ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีการเดินทางหรือติดต่อสัมพันธ์ของผู้คนจากถิ่นต่างๆ กับชาวเมืองฝางเกิดขึ้นภายในเมืองนี้

ภาพที่ 1 ภาพถ่ายทางอากาศจะเห็นได้ว่าวัดพระฝางสวางคบุรีมุนีนาถ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของเมืองฝางตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่าน (ที่มา: พิพิธภัณฑ์วัดพระฝาง)

2. ภูมินามวิทยาเมืองฝาง

เมืองฝางเป็นเมืองที่ปรากฏชื่อในเอกสารทางประวัติศาสตร์หลายชื่อ ซึ่งแต่ละชื่อก็มีที่มาแตกต่างกัน ในที่นี้ผู้เขียนจึงขอนำเสนอข้อมูลที่มาของชื่อเรียกเมืองฝางในชื่อต่างๆ ตามลำดับเวลา ซึ่งผู้เขียนได้ทำการศึกษาค้นคว้าเท่าที่มีเวลาจำกัดนั้น ได้ข้อมูลปรากฏดังนี้

เมืองฝาง เป็นชื่อที่เก่าแก่ที่สุด ปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัยสองหลัก ได้แก่ จารึกสุโขทัยหลักที่ 3 จารึกนครชุม พบที่วัดพระบรมธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดกำแพงเพชร จารึกเมื่อ ปีมหาศักราช 1279 (พ.ศ.1900) ในรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไท) มีเนื้อหาบางส่วนกล่าวถึงศิลาจารึกและรอยพระพุทธบาทต่างๆ ที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 ทรงสร้างในหัวเมืองต่างๆ ในอาณาเขตของพระองค์ (ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึก

สุโขทัย, 2548 : 57) พบเนื้อความที่กล่าวถึงเมืองฝางในจารึกด้านที่ 2 บรรทัดที่ 50 ดังนี้

"*...กล่าวไว้ในจารึกอันมีในเมืองสุโขทัย_____นักพระมหาธาตุพู้นแล จารึกอันหนึ่งมีในเมือง_____อันหนึ่งมีใน**เมืองฝาง** อันหนึ่งมีในเมืองสระหลวง...*" (ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, 2548 : 67)

และจารึกสุโขทัยหลักที่ 11 จารึกวัดเขากบ จังหวัดนครสวรรค์ มีข้อความบอกเล่าเส้นทางการเสด็จธุดงค์ไปแสวงบุญนมัสการพระธาตุต่างๆ ของพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ก่อนข้ามไปลังกา

"*...จึงคลายังสุโขทัย(ศรี)สัชชนาลัยกระทำสมภารบารมี..พระมหาธาตุคลาดยัง**ฝาง** แพล ระพุน ตาก เชียง...รอดเถิงดงที่โปรดช้าง นครพัน กลิงคราฐ ปาตลีบุตร... บุร นครตรีโจลมัณฑลามัลลราชรอดเถิงลังกาทีป...*" (ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, 2548 : 125)

สำหรับที่มาของชื่อเมืองฝางมีความเห็นต่างกันเป็นสองแนวคิด แนวคิดแรกเชื่อว่ามีที่มาจากสภาพที่ตั้งเมืองเป็นเมืองด่านสำหรับขวางข้าศึก จึงมีชื่อเมืองว่า "เมืองขวาง" ซึ่งมาจากคำว่า "ฉวาง" ในภาษาเขมรหมายความว่า "ขวาง" (ดำรงราชานุภาพ, 2510 : 60) แต่ไทยโบราณเราพูดพูดกล้ำตัว "ข" ไม่ชัด มักจะเป็นตัว "ฝ" เช่น "แขวน" เป็น แฝน "ขวิด" เป็น ฝิด "แขวะ" เป็น แฝะ "ควาย" เป็น ฟาย เพราะฉะนั้น คำว่า "ขวาง" จึงเป็น "ฝาง" เรียกเมืองขวางว่าเป็นเมืองฝาง (มณเฑียร ดีแท้, 2519 ก : 41) ส่วนแนวคิดที่สองสันนิษฐานว่ามาจากชื่อต้นฝาง ซึ่งเดิมทีบริเวณแห่งนี้มีต้นฝางขึ้นอยู่มาก ในจดหมายเหตุ ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ประเทศฝรั่งเศสที่เข้ามากรุงศรีอยุธยาสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้กล่าวถึงชื่อของเมืองฝางว่า "*...**สำหรับเมืองฝางนั้น โดยที่ฝางเป็นชื่อของต้นไม้ชนิดหนึ่งซึ่งขึ้นชื่อว่าใช้ในการย้อมสี ที่ชาวปอรตุเกศเรียกว่า ซาปัน ลางคนก็แปลว่า เมืองป่าฝาง**...*" (ลาลูแบร์, 2552 : 31) สำหรับแนวคิดที่สองนี้ค่อนข้างจะเป็นที่ยอมรับกันในปัจจุบัน

เมืองสวางคบุรี ชื่อนี้ปรากฏหลักฐานในสมัยอยุธยาตอนปลายสืบเนื่องมาจนถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มีผู้สันนิษฐานว่ามีที่มาจาก "สว่างบุรี" แปลว่าเมืองสว่าง หมายความว่าเป็นเมืองที่ได้รับความสว่างจากพระพุทธศาสนา ต่อมาได้กลายเป็น "เมืองสวางคบุรี" โดยไม้เอกหายไปมีตัว ค เข้ามาแทน (มณเฑียร ดีแท้, 2519

ก : 41) ส่วนในเอกสารประกาศเทวดาบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ 4 พบการเรียกชื่อเมืองนี้ว่า “เมืองฉวาง” (ศุภวัฒย์ เกษมศรี, 2552 : 116) ซึ่งน่าจะเกิดจากการรับรู้เกี่ยวกับการออกเสียงที่ต่างกัน จึงทำให้เกิดการเขียนพยัญชนะต่างกันตามไปด้วย

ถึงแม้ว่าในระยะหลังจะมีการเรียกเมืองฝางว่าเมืองสวางคบุรี แต่ชื่อเมืองฝางก็ยังมีการใช้เรียกปะปนกับชื่อสวางคบุรีมาตลอด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเอกสารประวัติศาสตร์ล้านนา เช่น ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ (ดู อรุณรัตน์ วิเชียรเขียวและเดวิด เค. วัยอาจ, 2547 : 85) และตำนานพื้นเมืองน่าน (ดู สรัสวดี อ๋องสกุล, 2539 : 15, 60-62) หรือแม้แต่ในพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเรียกว่า “เมืองฝาง” (จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะและคณะ, 2551 : 71) แสดงให้เห็นว่าชื่อเมืองฝางจะเป็นที่รับรู้ของผู้คนโดยทั่วไปมากกว่าชื่อสวางคบุรี ซึ่งน่าจะเป็นชื่อที่มีการตั้งชื่อขึ้นใหม่โดยราชสำนักที่กรุงศรีอยุธยาในภายหลัง เหตุที่ชื่อเมืองฝางเป็นที่รับรู้อย่างกว้างขวางนั้นคงมาจากที่เมืองฝางแห่งนี้มีไม้ฝางขึ้นอยู่มาก และสะดวกต่อการเรียกชื่อเมืองซึ่งมีแค่พยางค์เดียวเท่านั้น

เมืองฝางกับการเป็นชุมทางการค้าและคมนาคมระหว่างรัฐ

จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดพระฝาง พบว่า ในชั้นดินล่างสุด เป็นชั้นดินสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งน่าจะมีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ระหว่าง 3,500-2,000 ปีมาแล้ว มีการพบเครื่องมือหินขัดที่พบมีขนาดใหญ่ 8 x 25 เซนติเมตรและเครื่องปั้นดินเผาจำนวนมากตามริมฝั่งแม่น้ำน่านที่ระดับ 4 เมตรจากผิวดิน (จารึก วิไลแก้ว, 2542 : 431) นอกจากนี้ยังมีการพบหลักฐานทางโบราณคดีว่าบริเวณฝั่งแม่น้ำน่านตั้งแต่บริเวณเมืองฝางลงมาจนถึงบริเวณเมืองอุตรดิตถ์นั้น มีการพบแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในเขตบ้านบุ่งงิ้ว อำเภอเมือง มีการพบโครงกระดูกมนุษย์โบราณ ภาชนะดินเผาและลูกปัด ในระดับต่ำกว่า 1 เมตรลงไป ปัจจุบันได้มีการนำภาชนะลายเชือกทาบ และลายขูดขีดมาเก็บไว้ ณ ศูนย์วัฒนธรรมที่วิทยาลัยครูอุตรดิตถ์ หลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า อย่างน้อยในยุคโลหะตอนปลายก็มีมนุษย์โบราณตั้งหลักแหล่งในบริเวณลุ่มน้ำน่านนี้แล้ว (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2532 : 61)

อย่างไรก็ดี หลักฐานทางโบราณคดีเหล่านี้ก็ไม่สามารถยืนยันได้ว่า เมืองฝางมีพัฒนาการมาจากมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์กลุ่มดังกล่าว เพราะโบราณวัตถุสถานที่พบในเมืองฝางล้วนแล้วแต่มีอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 18 เลย

พัฒนาการของเมืองฝางน่าจะเริ่มต้นจากการขยายตัวทางการค้าของจีนในราวพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งจีนได้เปลี่ยนนโยบายทางการค้าจากเดิมที่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลางโดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มพ่อค้าแคว้นศรีวิชัย มาเป็นการค้าที่จีนส่งคนเข้ามาทำการค้าโดยตรงกับบ้านเมืองต่างๆ ในบริเวณสุวรรณภูมิ ทำให้เกิดบ้านเมืองขึ้นมากมายที่บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางตอนบนของไทย เช่น เมืองละโว้ เมืองอู่ทอง เมืองศรีเทพ เมืองบน เมืองจันเสน เป็นต้น ต่อมาการค้าขายกับจีนแบบไม่ผ่านพ่อค้าคนกลางทำให้เกิดการค้าขายคล่องตัว จึงทำให้ชุมชนที่เคยเป็นบ้านเมืองขนาดเล็กเริ่มขยับขยายใหญ่ขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 17 โดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้านเมืองที่อยู่ทางตอนในของภาคพื้นทวีปริมแม่น้ำสายใหญ่ เช่น เมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัยในลุ่มแม่น้ำยม เมืองพิษณุโลกในลุ่มแม่น้ำน่าน เป็นต้น ซึ่งเมืองเหล่านี้ล้วนเป็นเมืองที่อยู่บนเส้นทางการขนส่งสินค้าทั้งสิ้น

การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมในภูมิภาคตอบสนองต่อการเคลื่อนไหวทางการค้าและเศรษฐกิจ การแลกเปลี่ยนกับอำนาจนอกภูมิภาค ได้แก่ จีนและอินเดียเป็นหลักโดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นไปนั้น บ้านเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยาต่างมีบทบาทในการค้ากับจีน อินเดีย ลังกา พุกาม ขอม การติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนกลับเปิดเส้นทางคมนาคมจากฝั่งทะเลเข้าสู่บริเวณภายในและก่อให้เกิดเส้นทางการค้าทางบกติดต่อไปมาระหว่างบ้านเมืองภายในและกับบ้านเมืองชายฝั่งทะเล (น. ณ ปากน้ำ และธิดา สาระยา, 2530 : 25)

ในพุทธศตวรรษที่ 18 การค้าก็ยังขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ทำให้เกิดการขยายตัวของกลุ่มคนไปตามที่ราบลุ่มแม่น้ำสายใหญ่ๆ และตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งที่มีทรัพยากรสำคัญซึ่งเป็นสินค้าที่จีนต้องการ หรือตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณที่เป็นชุมทางการคมนาคม ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ทำให้เมืองฝางได้ก่อตัวขึ้นเป็นชุมชนขนาดใหญ่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่าน อันเป็นพื้นที่ที่มีไม้ฝางซึ่งเป็นสินค้าที่จีนต้องการและอยู่บนเส้นทางคมนาคมระหว่างบ้านเมืองทางตอนในนี้ด้วย นอกจากเมืองฝางแล้ว ยังมีเมืองอื่นๆ ที่เกิดขึ้นไล่เลี่ยกัน อย่างเช่น เมืองทุ่งยั้งที่เป็นชุมทางการค้า

ทางบก และเมืองนครไทยซึ่งมีสินค้าจำพวกของป่ามากมาย (ดู สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2526 : 78-85) เมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 19 บ้านเมืองที่อยู่บนเส้นทางคมนาคมหลักได้พัฒนาการเป็นรัฐขึ้น เช่น รัฐสุโขทัย รัฐอโยธยา นครรัฐน่านและรัฐล้านช้าง (หลวงพระบาง) เมืองฝางได้กลายเป็นเมืองชายขอบของรัฐสุโขทัยที่ติดต่อกับนครรัฐน่านและรัฐล้านช้าง ทำให้เมืองฝางมีสภาพหรือฐานะเป็นเมืองด่านที่ควบคุมเส้นทางคมนาคมที่จะต่อไปยังเมืองน่านและบรรดาเมืองทางลุ่มแม่น้ำโขง ในแถบเมืองหลวงพระบางด้วย อาจกล่าวได้ว่าตำแหน่งที่เมืองฝางตั้งอยู่นี้ อยู่ในบริเวณตอนเหนือสุดของลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่าง หรืออีกนัยหนึ่งอยู่ตอนเหนือสุดเขตแคว้นสุโขทัยก็ได้ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2532 : 61) ในเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ได้มีเจ้านายทางล้านช้างบางองค์เมื่อถูกขับไล่ก็จะหนีมาขออาศัยอยู่กับเจ้าเมืองน่าน ในเวลาเดียวกัน ถ้าเจ้าเมืองน่านมีศึกจวนตัวก็จะหลบภัยไปขออาศัยอยู่กับเจ้าเมืองล้านช้าง เพราะฉะนั้น ในสมัยสุโขทัยจึงเอาเมืองฝางเป็นเมืองด่านกันชนเขตแดนด้านนี้ (อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, 2518 : 127)

เส้นทางคมนาคมโบราณในแถบภูมิภาคนี้ยังปรากฏหลักฐานและร่องรอยจนถึงปัจจุบัน หากเราถือเอาเมืองฝางเป็นจุดศูนย์กลางแล้ว จะมีเส้นทางแยกออกจากเมืองฝาง 2 เส้นทางโดยอาศัยแม่น้ำน่านเป็นหลัก

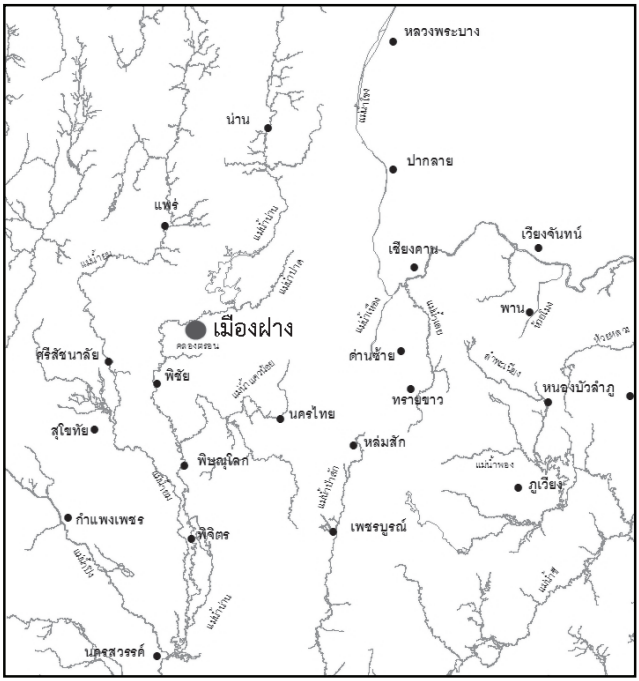
เส้นทางที่ 1 มุ่งหน้าไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือทวนกระแสน้ำน่านขึ้นไป ทางเส้นนี้หากอาศัยแม่น้ำน่านเป็นหลักโดยตลอดจะสามารถเดินทางไปยังเมืองน่าน เมืองปัวและข้ามเทือกเขาหลวงพระบางไปยังเมืองหลวงพระบางได้ หากแยกซ้ายเข้าไปตามแม่น้ำปาดซึ่งอยู่เหนือเมืองฝางไปราว 30 กิโลเมตร แล้วอาศัยที่ราบลุ่มน้ำปาดเป็นเส้นทางหลักก็จะสามารถเดินทางผ่านช่องภูดู่ทะลุออกแม่น้ำโขงบริเวณเมืองปากลายได้ เมื่อถึงเมืองปากลายสามารถล่องเรือในแม่น้ำโขงไปยังเมืองหลวงพระบางหรือเมืองเวียงจันทน์ก็ได้ (ดู ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2553 ก : 69-79)

เส้นทางที่ 2 ล่องเรือไปตามแม่น้ำน่านมุ่งหน้าไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ เส้นทางนี้สามารถเดินทางไปยังเมืองพิชัย เมืองพิษณุโลก กรุงศรีอยุธยาและสามารถออกสู่ทะเลบริเวณอ่าวไทยโดยอาศัยแม่น้ำเจ้าพระยาได้ ในขณะเดียวกัน หากแยกซ้ายเข้าไปตามคลองคอรุมบริเวณเมืองพิชัย แล้วอาศัยคลองคอรุมเป็นเส้นทางหลักก็จะสามารถเดินทางไปถึงเมืองศรีสัชนาลัยหรือสวรรคโลกในลุ่มน้ำยมได้ เมื่อถึงเมือง

ศรีสัชนาลัยแล้วก็ยังสามารถเดินทางล่องน้ำยมไปยังเมืองสุโขทัยได้อีกด้วย หรือหากแยกซ้ายเข้าไปตามคลองปากฝางซึ่งอยู่ใต้เมืองฝางมาเล็กน้อย แล้วเดินทางต่อไปตามเส้นทางบกผ่านบริเวณด่านนาขามและช่องเขาพึง ก็จะสามารถเดินทางไปยังเมืองแพร่และเมืองลำปางได้

หากพิจารณาจากสภาพที่ตั้งของเมืองฝางและเส้นทางคมนาคมจากเมืองฝางไปยังเมืองสำคัญใกล้เคียง ก็จะพบว่า เมืองฝางตั้งอยู่ในจุดกึ่งกลางบนเส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองโบราณสำคัญหลายเมือง หากมองย้อนกลับไปในยุคจารีตก็จะเห็นว่า **เมืองฝางตั้งอยู่ในจุดกึ่งกลางบนเส้นทางคมนาคมระหว่างรัฐโบราณถึง** 3 **รัฐด้วยกัน นั่นก็คือ** 1. **รัฐสุโขทัยซึ่งต่อมาก็จะเป็นส่วนหนึ่งของรัฐอยุธยา** 2. **รัฐล้านช้างซึ่งระยะแรกมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองหลวงพระบางต่อมาได้ย้ายลงมาอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ และ** 3. **นครรัฐน่าน**

การที่เมืองฝางตั้งอยู่บนเส้นทางดังกล่าวจึงทำให้**เมืองฝางเป็นเมืองชุมทางการค้าและคมนาคมระหว่างรัฐที่สำคัญเมืองหนึ่งในภาคพื้นทวีปตอนในของดินแดนในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ในยุคโบราณนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่** 19 **จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่** 24 มีการพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์หลายอย่างที่แสดงให้เห็นว่าเมืองฝางเป็นเมืองชุมทางด้านเศรษฐกิจและการคมนาคมระหว่างรัฐที่สำคัญเมืองหนึ่งในอดีต

ภาพที่ 2 ตำแหน่งที่ตั้งเมืองฝางและเมืองโบราณใกล้เคียง

นักโบราณคดีบางท่านก็ได้สันนิษฐานทำนองคล้ายคลึงกันว่าเมืองฝางน่าจะเกิดจากชุมชนทางการค้า ในขณะเดียวกันภาพปูนปั้นที่โบสถ์ของวัดพระฝางยังเป็นรูปปั้นที่คล้ายพ่อค้าแขกเปอร์เซียยืนถือกริชซึ่งสะท้อนให้เห็นภาพทางการค้าของสมัยอยุธยาตอนปลายที่ขุนนางราชสำนักส่วนใหญ่เป็นเปอร์เซียที่คุมการค้าในกรมท่าขวา (ขวัญเมือง จันทโรจนี, 2541 : 84) หรือแม้แต่ลักษณะสถาปัตยกรรมของโบสถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ยังทรงมีพระวินิจฉัยว่าโบสถ์หลังนี้ทำแปลกกว่าที่เคยเห็นมา ตรงที่ตั้งพระทำมุขเล็กฝากกับประธานโบสถ์อย่างโบสถ์ฝรั่ง (นริศรานุวัดติวงศ์, 2506 : 49) ทำให้เห็นภาพว่าภายในเมืองฝางคงมีการพบปะของผู้คนมากมายหลายเชื้อชาติที่มาทำการค้า

เมืองฝางได้ขยายตัวอย่างมากจากการค้าของป่าที่รุ่งเรืองในสมัยอยุธยาตอนปลายและอาจจะเป็นตลาดใหญ่ในหัวเมืองเหนือ ซึ่งสินค้าส่วนใหญ่ถูกส่งมาจากหัวเมืองลาว ทั้งลาวในกลุ่มวัฒนธรรมล้านนาและล้านช้าง (ขวัญเมือง จันทโรจนี, 2541 : 84) แม้แต่ชื่อเมืองฝางอาจมาจากเดิมทีบริเวณแห่งนี้มีต้นฝาง ซึ่งเป็นไม้สำคัญหรือสินค้าสำคัญทางเศรษฐกิจในสมัยโบราณจำนวนมาก

ไม้ฝางเป็นหนึ่งสินค้าต้องห้ามในสมัยอยุธยา โดยมากตัดมาจากป่าทางภาคเหนือและทางตะวันตก ไม้ชนิดนี้เหมาะกับงานยอมผ้า ฟรังซัวส์ อังรี ตุรแปง บันทึกว่าสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ส่งไม้ฝางลงเรือสำเภาไปขายที่จีนและญี่ปุ่นปีละหลายลำทีเดียว (ธวัชชัย องค์วุฒิเวทย์และวิไลรัตน์ ยังรอต, 2550 : 17) โดยเฉพาะจีนนั้นนอกจากอยุธยาจะส่งออกไปจำหน่ายแล้วยังส่งเป็นบรรณาการแด่ฮ่องเต้จีนตั้งแต่เริ่มแรกอีกด้วย (วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, 2550 : 31) เมืองฝางคงเมืองสำคัญเมืองหนึ่งทางหัวเมืองเหนือที่ส่งไม้ฝางไปยังกรุงศรีอยุธยา

สำหรับสินค้าแลกเปลี่ยนอื่นๆ ซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างอยุธยา ล้านช้าง และน่าน อาทิ ทอง กำยาน นอแรด ครั่ง หนังกวาง ยางรัก ฝ้าย ขี้ผึ้ง เกลือ งาช้าง ผ้าไหมและชะมดเชียง เป็นต้น ที่มาของสินค้าเหล่านี้มักมาจากน่านและหลวงพระบาง (ดู โยชิยูกิ มาซูฮารา, 2546 : 111-119) ส่วนใหญ่ล้วนแต่เป็นสินค้าที่ชาติตะวันตกต้องการทั้งสิ้น แต่หลังจากการปราบปรามชุมนุมเจ้าพระฝางของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี คงจะส่งผลให้ตลาดการค้าของป่าที่เมืองฝางซบเซา เพราะบอบช้ำจากภัยสงคราม และในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เมืองบางโพ-ท่าอิฐซึ่งอยู่ทางตอนใต้เมืองฝางลงมา ซึ่งเป็นตลาดชุมทางการค้าที่มีบทบาทไม่ต่างไปจากเมืองฝาง ได้กลายเป็นชุมทางการค้าขนาดใหญ่และขยายตัวอย่างรวดเร็ว จนภายหลังมีการสร้างทางรถไฟได้มีการย้ายเมืองพิชัยมาตั้งอยู่ที่นี่และกลายเป็นที่ตั้งของตัวจังหวัดอุตรดิตถ์ในปัจจุบัน บริเวณนี้มีความเหมาะสมในทางภูมิศาสตร์ไม่ต่างไปจากเมืองฝางและสามารถเป็นทั้งชุมทางการค้าทางน้ำและทางบกที่สามารถเชื่อมต่อยังเมืองแพร่และเมืองสวรรคโลกได้

นอกจากนี้ ความเป็นเมืองชุมทางหรือปากทางเข้าสู่บ้านเมืองต่างๆ ในลุ่มน้ำโขงของเมืองฝางยังปรากฏหลักฐานในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่ง

กรุงศรีอยุธยา ลาลูแบร์ อัครราชทูตแห่งราชสำนักพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ของฝรั่งเศส ได้บันทึกไว้ว่า **เมืองฝางมีพระธาตุศักดิ์สิทธิ์เชื่อว่าเป็นที่บรรจุพระทันตธาตุของพระสมณโคดม ด้วยความเชื่อนี้จึงทำให้มีสัปบุรุษเป็นอันมากจากที่ต่างๆ มาชุมนุมนมัสการ ไม่เพียงแต่ชาวสยามเท่านั้น ยังมีทั้งชาวพะโค (มอญ) และชาวลาวอีกด้วย** (ลาลูแบร์, 2552 : 31) บันทึกของลาลูแบร์ชี้ให้เห็นเส้นทางตะวันออก-ตะวันตกระหว่างแม่น้ำโขง-อ่าวเมาะตะมะอันเป็นที่ตั้งของเมืองหงสาวดีที่จะต้องผ่านเมืองฝาง และเรื่องความเชื่อของผู้คนที่เชื่อว่าพระธาตุของเมืองนี้เป็นพระทันตธาตุยังเป็นการเพิ่มความสำคัญให้แก่เมืองฝางเป็นอย่างมากด้วย (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, 2543 : 52)

ภาพที่ 3 รูปปั้นบุคคลที่คล้ายพ่อค้าแขกเปอร์เซียยืนถือกริชริมผนังด้านนอกใต้หน้าต่างโบสถ์วัดพระฝาง แสดงให้เห็นว่ามีพ่อค้าและผู้คนหลากหลายเชื้อชาติเข้ามาทำการค้าที่เมืองฝาง

สิ่งหนึ่งที่แสดงให้ถึงความสำคัญของเมืองฝางก็คือ บรรดาศักดิ์ของเจ้าเมืองฝางในพระไอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมือง สมัยอยุธยา ทรงบัญญัติขึ้นโดยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อ ปีจอ พ.ศ.1997 มีการบัญญัติเกี่ยวกับทำเนียบเมือง ราชทินนามและศักดินาของเจ้าเมืองและขุนนางตำแหน่งสำคัญของเมืองในพระราชอาณาจักร ซึ่งมีเนื้อความที่กล่าวถึงเมืองฝางไว้ว่า "***ออกญาพิไชยเสนา ออกญาฝาง นา 800 ขึ้นบางโพ***" (ศุภวัฒย์ เกษมศรี, 2552 : 105)

จะเห็นได้ว่า เมืองฝางในช่วงระยะดังกล่าว หรือในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น เจ้าเมืองที่ปกครองมีชื่อในราชทินนาม ว่า "ออกญาพิไชยเสนาหรือออกญาฝาง" (ชื่อเจ้าเมืองฝางจากพระไอยการนี้ควรมีการศึกษาต่อไป เพราะว่ายังมีการตีความที่แตกต่างกันระหว่างออกญาพิไชยเสนาหรือออกญาฝาง) มีศักดินา 800 และเมืองฝางมีฐานะเป็นเมืองขึ้นของเมืองบางโพ (เมืองโบราณบริเวณที่ตั้งของตัวจังหวัดอุตรดิตถ์ในปัจจุบัน) และเมืองบางโพก็เป็นเมืองขึ้นของเมืองพิชัยอีกทีหนึ่ง

จากการศึกษาของผู้เขียน พบว่า บรรดาศักดิ์และศักดินาของเจ้าเมืองนี้ค่อนข้างแปลกจากเมืองอื่นๆ เพราะว่า ผู้ที่มีบรรดาศักดิ์เป็นออกญาส่วนใหญ่ จะได้ปกครองเมืองชั้นโทหรือตรีเท่านั้น และมีศักดินา 10,000 แต่ออกญาพิไชยเสนาหรือออกญาฝางกลับได้ปกครองเมืองที่มีฐานะเป็นเมืองขึ้นของเมืองบางโพที่เป็นเมืองขึ้นของเมืองพิชัยซึ่งเป็นเมืองชั้นโทอีกทีหนึ่ง มีศักดินาเพียง 800 ไม่ต่างจากศักดินาของบรรดาศักดิ์ชั้นพระหรือหลวงเลย เพราะการที่เมืองฝางเป็นเมืองที่อยู่บนเส้นทางคมนาคมหลักระหว่างรัฐใกล้เคียงกับอยุธยา อาจเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้บรรดาศักดิ์ของเจ้าเมืองมีความจำเป็นต้องสูงกว่าเมืองอื่นๆ เพื่อเป็นการแสดงให้เห็นถึงความเป็นเมืองสำคัญในทางการค้า แต่ไม่ใช่สำคัญทางการเมืองการปกครองก็เป็นได้

หลังจากที่ผู้เขียนได้ลงพื้นที่ศึกษาภาคสนามและสัมภาษณ์ผู้สูงอายุในชุมชนบ้านพระฝางและใกล้เคียง ทำให้ทราบว่าแม่น้ำน่านบริเวณเมืองฝางนี้เป็นจุดที่เรือสินค้าขนาดใหญ่จากทางใต้สามารถเดินทางมาจอดเทียบเรือเป็นจุดเหนือสุดในเส้นทางแม่น้ำน่านตอนล่างนี้ เนื่องจากว่าเหนือตัวเมืองฝางขึ้นไปเล็กน้อยจะเป็นบริเวณที่ชาวบ้านเรียกว่า "***ด่านคุ้งยาง***" คุ้งยางเป็นคุ้งน้ำในแม่น้ำน่านที่มีต้นยางขึ้นอยู่มาก ใต้คุ้งยางลงมาก็จะมีแก่งและโขดหินขนาดใหญ่ขวางกระแสน้ำน่านอยู่ ในหน้าแล้งสามารถเดินข้ามแม่น้ำไปได้ (เย็น ภู่เล็ก, สัมภาษณ์)

ในขณะเดียวกันบริเวณนี้ก็เป็นที่ตั้งด่านของเมืองฝาง ซึ่งมีฐานะเป็นด่านชายแดนพระราชอาณาจักรของกรุงศรีอยุธยาที่ติดต่อกับเมืองน่านด้วย บริเวณดังกล่าวจึงมีชุมชนชื่อว่า "***บ้านด่าน***" และปรากฏชื่อบ้านด่านนี้ในแผนที่โบราณสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นด้วย (Santanee Phasuk and Philip Stott, 2004 : 130) รวมทั้งยังมีนักวิชาการบางท่านเชื่อว่าจากลักษณะโขดหินที่ขวางแม่น้ำดังกล่าวเป็นด่านสำหรับขวางข้าศึก จึงมีชื่อเรียกเมืองฝางว่า "***เมืองขวาง***" แต่ไทยโบราณเราพูดพูดกล้ำตัว "ข" ไม่ชัด มักจะเป็นตัว "ฝ" เช่น "แขวน" เป็น แฝน "ขวิด" เป็น ฝิด "แขวะ" เป็น แฝะ "ควาย" เป็น ฟาย เพราะฉะนั้น คำว่า "ขวาง" จึงเป็น "ฝาง" เรียกเมืองขวางว่าเป็นเมืองฝางในภายหลัง (มณเฑียร ดีแท้, 2519 ก : 41)

เหนือจากด่านคุ้งยางไปตามแม่น้ำน่านราว 10 กิโลเมตรบริเวณด้านใต้ของบ้านผาเลือด อำเภอท่าปลา จังหวัดอุตรดิตถ์ก็จะเป็นบริเวณหลักเขตแดนระหว่างกรุงศรีอยุธยากับเมืองน่าน ปรากฏในแผนที่โบราณว่า "***หลักประโคน***" (Santanee Phasuk and Philip Stott, 2004 : 130) ซึ่งหมายถึง เสาใหญ่ปักหมายเขตแดนระหว่างประเทศหรือเมือง (เอนก นาวิกมูล, 2552 : 105) ปัจจุบันยังปรากฏหลักฐานอยู่ชาวบ้านเรียกว่า "***หลักมั่นหลักคง***" (หลวงพ่ออัมพร โชติธมฺโม, สัมภาษณ์) สำหรับบ้านผาเลือดซึ่งอยู่เหนือหลักประโคนขึ้นมานี้ เดิมขึ้นอยู่กับเมืองท่าปลาในเขตปกครองของเมืองน่าน และเป็นชุมชนสุดท้ายชายแดนของเมืองน่านทางทิศใต้ด้วย (ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2553 ข : 7-8) แต่ด้วยความที่เมืองท่าปลาอยู่ใกล้ศาลากลางจังหวัดอุตรดิตถ์มากกว่าศาลากลางจังหวัดน่าน กระทรวงมหาดไทยจึงตัดเขตพื้นที่ของพระเจ้าน่านมาอยู่ในความปกครองของจังหวัดอุตรดิตถ์ กลายเป็นอำเภอท่าปลาในปัจจุบัน (สมชาย เดือนเพ็ญ, 2552 : 85)

ในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ ร.ศ.120 (พ.ศ. 2444) ฉบับที่ 17 ได้มีพระราชหัตถเลขาเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจว่าเสด็จขึ้นมาทอดพระเนตรสภาพเมืองฝาง และทรงมีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับเมืองฝางในอดีตว่าอยู่บนเส้นทางคมนาคมโดยพิจารณาจากสภาพในขณะนั้นไว้ว่า

"...*ถ้าหากว่าดูเดี๋ยวนี้เมืองฝางไม่น่าจะเป็นเมืองใหญ่โตอันใดฤาจะเป็นที่มั่นรับทัพศึก เว้นไว้แต่ผู้ที่ตั้งตัวนั้นคิดจะคอยหนีไปเมืองลาว* ***เพราะระยะทางตั้งแต่เมืองฝางขึ้นไปจนถึงเมืองผาเลือก ซึ่งเป็นต้นทางจะเดินบกไปเมืองน่าน แลเข้าแขวงเมืองน่านแล้วนั้นทางเพียง 500 เส้น***..." (จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะและคณะ, 2551 : 71)

ที่วัดผาเลือดยังมีการเก็บรักษา**ไม้พายเรือโบราณขนาดใหญ่** ยาว 6.98 เมตร ใบพายกว้าง 46 เซนติเมตร ไม้พายนี้อยู่ที่วัดผาเลือดมามากกว่า 100 ปีแล้ว ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นใบพายหางเสือเรือของเจ้าหลวงเมืองน่าน พบที่ท่าดอนหลวงริมแม่น้ำน่าน ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นที่ประทับของเจ้าหลวงเมืองน่านก่อนที่จะล่องเรือต่อไปยังกรุงเทพฯ แต่ก่อนเคยมีซากเรือขนาดใหญ่อยู่ที่ดอนหลวงด้วยแต่พังไปแล้ว (หลวงพ่ออัมพร โชติธมฺโม, สัมภาษณ์) จะเห็นได้ว่าเรือขนาดใหญ่จากเมืองน่านต้องจอดอยู่ที่เขตบ้านผาเลือด เพราะไม่สามารถล่องเรือผ่านด่านคุ้งยางได้ จำเป็นต้องเปลี่ยนเป็นเรือขนาดเล็กล่องลงมาแทน จากนั้นค่อยหาเรือใหญ่ในเขตเมืองฝางหรือเมืองบางโพล่องลงไปยังกรุงเทพฯ

ส่วนที่บริเวณเมืองฝางก็มีการพบหลักฐานสำคัญชิ้นหนึ่งเกี่ยวกับการค้าทางเรือนั่นก็คือ มีการพบ**สมอเรือขนาดใหญ่**ในแม่น้ำน่านเขตบ้านพระฝาง สูงประมาณ 1.60 เมตร มีน้ำหนักกว่า 50 กิโลกรัม ปัจจุบันเก็บรักษาและจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑ์วัดพระฝาง เมื่อพิจารณาจากสมอเรือที่มีขนาดใหญ่นี้แล้ว ทำให้เห็นว่าเมืองฝางจะต้องมีเรือขนส่งสินค้าขนาดใหญ่ขึ้นมาแลกเปลี่ยนสินค้าอยู่อย่างแน่นอน เป็นอีกหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นชุมทางการค้าและการคมนาคมขนส่งทางน้ำที่รุ่งเรืองของเมืองฝางได้เป็นอย่างดี

ภาพที่ 4 หลักมั่นหลักคงหรือหลักประโคน หลังเขตแดนระหว่างกรุงศรีอยุธยากับเมืองน่านในสมัยโบราณ อยู่เหนือจากเมืองฝางไปตามแม่น้ำน่านราว 15 กิโลเมตร

จากหลักฐานที่ผู้เขียนได้แสดงข้างต้นนั้น จะเห็นว่าเมืองฝางเป็นชุมทางการค้าระหว่างรัฐที่สำคัญมาก ด้วยตำแหน่งที่ตั้งเมืองอยู่บริเวณรอยต่อของสองอาณาจักรใหญ่ ถึงแม้ว่าส่วนใหญ่เมืองฝางจะตกอยู่ใต้การควบคุมทางการเมืองของอาณาจักรอยุธยา แต่ก็ไม่แปลกที่เมืองฝางจะเคยตกอยู่ใต้อำนาจของอาณาจักรล้านนาเช่นกัน ซึ่งน่าจะเป็นความต้องการของทั้งสองอาณาจักรที่ต้องการควบคุมการค้าที่เมืองฝาง เช่น ในรัชกาลพระเจ้าติโลกราชของล้านนาตรงกับรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถของอยุธยา (ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 21) ที่เกิดศึกระหว่างอยุธยากับล้านนา เมืองฝางได้ตกเป็นส่วนหนึ่งของล้านนาและเป็นที่ตั้งทัพในการทำสงครามกับอยุธยา (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียวและเดวิด เค. วัยอาจ, 2547 : 85) แต่ล้านนาคงปกครองเมืองฝางได้ไม่นานนัก หลังจากนั้นอยุธยาก็คงสามารถยึดเมืองฝางกลับคืนมาจากล้านนาได้ดังเดิม อย่างที่มีการพบหลักฐานทางด้านศิลปะสถาปัตยกรรมสมัย

อยุธยาตอนกลาง-ตอนปลายหลายอย่าง ทั้งที่เป็นโบราณสถานและโบราณวัตถุอยู่ภายในวัดพระฝางสวางคบุรีมุนีนาถในปัจจุบัน

บทสรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

จากที่ผู้เขียนได้แสดงมาในข้างต้นจะเห็นได้ว่า เมืองฝางเป็นเมืองที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มาพร้อมกับการขยายตัวของการค้าในแถบตอนในภาคพื้นทวีป ตัวเมืองฝางได้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำน่านซึ่งเป็นเส้นทางการค้าและคมนาคมที่สำคัญเส้นหนึ่งในภูมิภาคอินโดจีนที่เชื่อมต่อยังบ้านเมืองสำคัญต่างๆ ได้ ขณะเดียวกันในบริเวณพื้นที่ของเมืองฝางยังเป็นแหล่งไม้ฝางซึ่งเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่กลายมาเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญอีกด้วย นอกจากนี้อุปสรรคในการเดินเรือขนาดใหญ่ในแม่น้ำน่านช่วงบริเวณเมืองฝางก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เมืองฝางต้องก่อตัวขึ้นมาในบริเวณดังกล่าวมาแล้วในข้างต้น การที่เมืองฝางอยู่บนเส้นทางการคมนาคมและมีทรัพยากรสำคัญนี้เองจึงทำให้เมืองฝางกลายเป็นเมืองชุมทางการค้าและคมนาคมระหว่างรัฐนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 19 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24

ที่ผ่านมา การศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนโบราณเมืองฝางถูกยึดโยงอยู่กับความเป็นเมือง “กบฏ” จากกรณีเหตุการณ์ตั้งชุมนุมเจ้าพระฝางหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2310-3213 จึงทำให้พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองฝางถูกมองข้ามไป จากเนื้อหาในบทความนี้ก็จะเห็นได้ว่า เมืองฝางเป็นเมืองชุมทางและคมนาคมระหว่างรัฐนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 19 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าในช่วงเวลาดังกล่าวในระดับท้องถิ่นเมืองฝางเองก็คงมีความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก ประกอบกับการมีพระมหาธาตุเมืองฝางเป็นปูชนียสถานศักดิ์สิทธิ์เป็นที่นับถือของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายในแถบนี้ ก็ยิ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้เมืองฝางมีความรุ่งเรืองในหลายๆ ด้าน

ดังนั้น หากพิจารณาจากหลักฐานและข้อมูลที่ปรากฏแล้วก็คงไม่ใช่เรื่องแปลกอะไร ถ้าพระพากุลเถระหรือเจ้าพระฝางจะอาศัยปัจจัยดังกล่าวประกาศตั้งชุมนุมอิสระขึ้นมาหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 สามารถขยายอำนาจปกครองทั่วเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาแต่เดิมได้ และเป็นชุมนุมใหญ่ชุมนุมสุดท้าย

ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกทัพมาปราบปรามเพื่อรวบรวมบ้านเมืองในอาณาจักรกรุงธนบุรีให้กว้างขวางเทียบเท่าอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา

ปัจจุบันชุมชนเมืองฝางได้ถูกเรียกว่า "***บ้านพระฝาง***" แบ่งการปกครองออกเป็น 2 หมู่บ้าน อยู่ในเขตตำบลผาจุก อำเภอเมืองอุตรดิตถ์ สภาพร่องรอยของความเป็นชุมชนโบราณของเมืองฝางยังเหลือปรากฏอยู่เพียงที่เดียว คือ วัดพระฝางสวางคบุรีมุนีนาถ ซึ่งเป็นโบราณสถานที่ควรจะได้รับการพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวสำคัญและเชื่อมโยงกับแหล่งท่องเที่ยวอื่นๆ ของจังหวัดอุตรดิตถ์ ทั้งนี้ ภายในวัดยังมีพิพิธภัณฑ์วัดพระฝางเพื่อรวบรวมและจัดแสดงโบราณวัตถุที่พบในบริเวณวัดและชุมชน อันเป็นการนำทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ของชุมชนมาบูรณาการให้เกิดประโยชน์สูงสุด ก่อนที่ข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณสถานแห่งนี้จะสูญหายและเสื่อมโทรมไปตามกาลเวลา

เอกสารอ้างอิง

ก. หนังสือ

ขวัญเมือง จันทโรจนี. (2541). **อาลัยรักขวัญเอยเมืองเอย**. พิษณุโลก : อนุสรณ์พิธีพระราชทานเพลิงศพ นายขวัญเมือง จันทโรจนี.

จารึก วิไลแก้ว. (2542). "โบราณคดีภาคเหนือตอนล่าง". ใน ปราณี วงศ์เทศ (บรรณาธิการ). **สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ และคณะ. (2551). **รายงานการวิจัยเอกสารประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการเสด็จ**

ประพาสมณฑลฝ่ายเหนือของรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2444 (ร.ศ.120). พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา. (2510). **เที่ยวตามทางรถไฟ**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงรจิตจักรภัณฑ์ (รจิต ดุละลัมพะ) และฌาปนกิจศพนางรจิตจักรภัณฑ์ (เจือ ดุละลัมพะ) วันที่ 4 กันยายน 2510.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา. (2516). **ไทยรบพม่า**. กรุงเทพฯ : เจริญรัตน์การพิมพ์.

ธวัชชัย องค์วุฒิเวทย์ และ วิไลรัตน์ ยังรอต. (2550). **อยุธยา**. กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส.

ธีระวัฒน์ แสนคำ. (2553 ก). “ลุ่มน้ำปาด-ลุ่มน้ำตรอน : ประวัติศาสตร์โบราณคดีบนเส้นทางโขง-น่านตอนกลาง”. ใน **อารยธรรมศึกษาโขง-สาละวิน**. ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม-ธันวาคม.

ธีระวัฒน์ แสนคำ. (2553 ข). “หลักมั่นหลักคง:เรื่องราวหลักประโคนเขตแดนสยาม-น่าน”. ใน **จดหมายข่าวมูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์**. ปีที่ 15 ฉบับที่ 84 พฤษภาคม-มิถุนายน.

น. ณ ปากน้ำ และธิดา สาระยา. (2530). **เมืองสุโขทัยนี้ดี**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา. (2506). **จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก**. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2550). **การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ : มติชน.

ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย. (2548). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ). (2505). พระนคร : โอเดียสโตร์.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. (2543). “เจ้าพระฝาง วีรบุรุษของใคร?”. ใน **ศิลปวัฒนธรรม**. ปีที่ 21 ฉบับที่ 6 เมษายน.

มณเฑียร ดีแท้. (2519 ก). **ประวัติเมืองอุตรดิตถ์**. อุตรดิตถ์ : วิทยาลัยครูอุตรดิตถ์.

มณเฑียร ดีแท้. (2519 ข). **ประวัติวัดพระฝางสวางคบุรีมุนีนาถและเจ้าพระฝาง หัวหน้าก๊กเจ้าพระฝาง เมืองอุตรดิตถ์**. อุตรดิตถ์ : วิทยาลัยครูอุตรดิตถ์.

ลาลูแบร์. (2552). **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**. สันต์ ท.โกมลบุตร (แปล). นนทบุรี : ศรีปัญญา.

วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. (2550). **หนังกวาง ไม้ฝาง ช้าง ของป่า : การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.

ศุภวัฒย์ เกษมศรี, พลตรี หม่อมราชวงศ์. (2552). **พระราชพงศาวการกรุงศรีอยุธยา ฉบับเยเรเมียส ฟาน ฟลีต และผลงานคัดสรร พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒย์ เกษมศรี นักประวัติศาสตร์อาวุโสดีเด่น**. กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2532). **เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สมชาย เดือนเพ็ญ. (2552). "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองบางขลัง สุโขทัย". ใน **วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ ฉบับที่ 31 : พุทธศักราช 2552**. กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต). (2539). **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนพับลิชชิ่ง.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2526). **สุโขทัยไม่ใช่ราชธานีแห่งแรกของไทย**. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม.

สุดารา สุจฉายา. (2550). **ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี**. กรุงเทพฯ : สารคดี.

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. (2518). "วัดพระฝาง". ใน **เมืองโบราณ**. ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 มกราคม-มีนาคม.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วัยอาจ (ปริวรรต). (2547). **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่**. เชียงใหม่ : ซิลค์เวอร์บุคส์.

เอนก นาวิกมูล. (2552). **หลัก-ฐาน-บ้าน-เมือง**. กรุงเทพฯ : แสงดาว.

Santanee Phasuk and Philip Stott. (2004). **ROYAL SIAMESE MAPS : War and Trade in Nineteenth Century Thailand**. Bangkok : River Books.

ข. สัมภาษณ์บุคคล

นายเย็น ภู่เล็ก อายุ 79 ปี, ประธานสภาวัฒนธรรมตำบลผาจุก, บ้านเลขที่ 67 หมู่ที่ 3 ตำบลผาจุก อำเภอเมือง จังหวัดอุตรดิตถ์, สัมภาษณ์วันที่ 13 พฤษภาคม 2552.

หลวงพ่ออัมพร โชติธมฺโม อายุ 83 ปี, วัดผาเลือด ตำบลผาเลือด อำเภอท่าปลา จังหวัดอุตรดิตถ์, สัมภาษณ์วันที่ 30 มกราคม 2553.